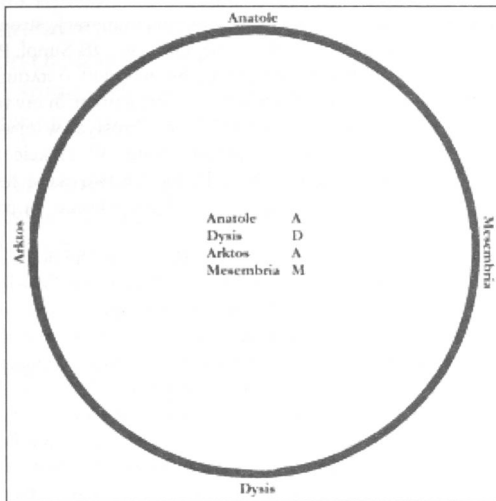

Piotr KOCHANEK
(Lublin, KUL)

ANATOLE – DYSIS – ARKTOS – MESMBRIA

Cztery pierwsze litery greckich nazw czterech stron świata, ustawionych w przedstawionym w tytule artykułu i na zamieszczonym wyżej schemacie porządku, tworzą imię *Adam*. Kombinacja ta jest jednym z najbardziej znanych akrostychów w historii geo- i kartografii, opartej na autorytecie Księgi Rodzaju¹. Jego najstarsze poświadczone źródłowo użycie sięga niemal greckiego przekładu tej księgi, dokonanego w Aleksandrii za panowania Ptolemeusza II Filadelfosa (284-246 prz. Chr.)². Chodzi tutaj o fragment III księgi *Oracula Sibyl-*

¹ Por. M. O'Connor, *Cardinal-Direction Terms in Biblical Hebrew*, w: *Semitic Studies. In honour of Wolf Leslau on the occasion of his eighth-fifth Birthday*, ed. A.S. Kaye, vol. 2, Wiesbaden 1991, 1153, przyp. 36.

² Por. D. Barthélemy, *Pourquoi la Torah a-t-elle été traduit en grec?*, w: *On Language, Culture and Religion. In Honor of Eugene A. Nida*, ed. M. Black – W.A. Smalley, The Hague 1974, 23-41 (reprint: D. Barthélemy, *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament*, Göttingen 1978, 322-340).

lina, zredagowanych ok. poł. II wieku prz. Chr. w środowisku egipskiej diaspo-ry³. W ten sposób słowo *Adam* oznaczało znów, podobnie jak w hebrajskim⁴, zarówno imię własne, jak i ludzkość jako taką, która zamieszkuje całą powierz-chnię ziemi, zdefiniowaną przy pomocy czterech punktów kardynalnych. Akros-tych ten pojawia się często w patrystycznych i średniowiecznych źródłach gre-ckich, łacińskich, iryjskich, staroangielskich, starofrancuskich, słowiańskich oraz w wielu przedstawieniach graficznych i kartograficznych⁵. W konsekwencji przyjęcia takiej interpretacji słowa *Adam* nie chodzi o ziemię jako taką, lecz o ziemię rozumianą jako obszar zamieszkały przez ludzi-Adamitów, czyli jako ekumenę⁶. Granice owej zamieszkałej ziemi-ekumeny nie zostały jednak spre-cyzowane. Są one wszędzie tam, gdzie pojawia się człowiek-*Adam*. Potencjalnie

[artykuł ten obok nowej paginacji zachował również pierwotną numerację stron]); zob. też B. Botte – P.M. Bogaert, *Septante et versions grecques. A: La Septante*, w: DB Suppl, Paris 1993, 538-541.

³ *Oracula Sibyllina* III 24-26, GCS 8, 47-48: „αὐτὸς δὲ θεὸς ἔσθ' ὁ πλάσας τετραγράμμιον Ἰᾶδᾶμ / τὸν πρῶτον πλασθέντα καὶ οὐνομα πληρώσαντα / ἀντολίην τε δύσιν τε μεσημβρίην τε καὶ ἄρκτον”. Badacze zwracają w tym wypadku uwagę na fakt, że akrostych w tej wersji zawiera pewną skazę, ponieważ dwa ostatnie kierunki zostały przestawione. W efekcie tego przedstawienia w miejsce słowa ADAM, pojawia się termin ADMA. Pierwszeństwo dane tutaj południu przed północą tłumaczone jest tym, że w Egipcie mapy orientowano właśnie na południe, zgodnie ze źródłami życiodajnego Nilu.

⁴ Por. S. Amsler, *Adam le terreux, dans Genèse 2-4*, „Revue de Théologie et de Philosophie” 8 (1958) 108 [reprint w: tenże, *Le dernier et l'avant-dernier – Études sur l'Ancient Testament*, Genf 1993, 277]; J. De Fraine, *Adam et son lignage: Études sur la notion de „personnalité corporative” dans la Bible*, Bruges 1959, 121; H. Urs von Balthasar, *Das Ganze im Fragment: Aspekte der Geschichtstheologie*, Einsiedeln 1963, 48-49; D. Barthélemy, „Pour un homme”, „Pour l'homme” ou „Pour Adam”? (*Gn 2, 20*), w: M. Carrey – J. Doré – P. Grelot, *De la Tôrah au Messie. Études d'exégèse et d'herméneutique offertes à Henri Cazelles par ses 25 années d'enseignement*, Paris 1981, 53; R.S. Hess, *Splitting the Adam: the Usage of 'ādām in Genesis I-V*, w: *Studies in the Pentateuch*, ed. J.A. Emerton, Leiden 1990, 1-15; D. Bourquet, *L'homme ou bien Adam?*, EThR 67 (1992) 324; D.J.A. Clines, אָדָם, *the Hebrew of 'human, humanity': a reponse to James Barr*, „Vetus Testamen-tum” 53 (2003) 297-310.

⁵ Istnieje kilka dość obszernych zestawień wyżej wspomnianych źródeł, por. M. Förster, *Adams Erschaffung und Namengebung: Ein lateinische Fragment des s. g. slavischen Henoch*, „Archiv für Religionswissenschaft” 11 (1908) 477-529 (spec. s. 478, przyp. 2-5 i s. 515, przyp. 4); E. Turdeanu, *Dieu créa l'homme de huit éléments et tira son nom des quatre coins du monde*, „Revue des Études Roumaines” 13-14 (1974) 163-194 (spec. s. 184-189) [reprint w: tenże, *Apocryphes slaves et roumaines de l'Ancient Testament*, Leiden 1981, 404-435 (spec. s. 425-430)]; H.L.C. Tristram, *Der „homo octipartitus” in der irischen und atenglischen Literatur*, „Zeitschrift für Celtische Philologie” 34 (1975) 119-153 (spec. s. 145-149); D. Cerbelaud, *Le nom d'Adam et les points cardinaux: Recherches sur un thème patristique*, VigCh 38 (1984) 285-301; Ch. Böttrich, *Adam als Mikrokosmos: Eine Untersuchung zum slavischen Henochbuch*, Frankfurt am Main 1995, 59-72; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus: Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Mainz 2004, 164-218.

⁶ Słowo οἰκουμένη zostało użyte w Septuagincie mniej więcej 50 razy, z czego tylko raz w Pięcioksięgu (Wj 16, 35), por. A. Vanhoye, *L'οἰκουμένη dans l'épître aux Hébreux*, „Biblica” 45 (1964) 250. W Nowym Testamencie pojęcie to pojawia się 15 razy, por. G. Johnston, *Οἰκουμένη and κόσμος in the New Testament*, NTS 10 (1964) 353.

więc chodzi o całą ziemię, realnie zaś tylko o tę jej część, która została zasiedlona przez ludzi. Sponuje to istnienie niezasiedlonych obszarów ziemi, które można również rozumieć jako obszary *nie ludzkie* (cokolwiek to słowo miałyby oznaczać). Nie przypadkiem słowa tzw. rozesłania Apostołów mówią: „Idźcie i nauczajcie wszystkie narody” (πάντα τὰ ἔθνη; Mt 28, 19; por. Mk 16, 15)⁷. Zwrot πάντα τὰ ἔθνη jest tu niemal synonimem pojęcia οἰκουμένη. Dodatkowym argumentem na poparcie tej tezy jest znana z *Corpus Paulinum* typologia Adam-Chrystus, w myśl której „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni” (1Kor 15, 22; por. Rz 5, 12-21). Chrystus jest tu przedstawiony jako drugi Adam⁸. W konsekwencji wspomniany wyżej akrostych odnosi się zarówno do Adama, jak i do Chrystusa-Nowego Adama. Motyw rozesłania wpisuje się niejako w geograficzny akrostych imienia *Adam*. Granice ekumeny to zatem nie tylko granice ludzkich siedzib, lecz również obszary, do których dotarła Ewangelia. Dla pisarzy chrześcijańskich okresu patrystycznego i średniowiecza było oczywiste, że Chrystus-Nowy Adam jako Bóg jest tym, którego panowanie obejmuje cztery strony świata.

1. Śar kibrat erbettim. Motyw panowania nad czterema stronami świata nie opierał się wyłącznie na kombinacji greckich nazw czterech punktów kardynalnych. Jego proveniencja jest z jednej strony *stricte* biblijna, z drugiej zaś ma pewne powiązania z literaturą rabinistyczną. W tej ostatniej bowiem w II i III wieku po Chr. pojawił się motyw Adama-Olbrzyma, którego wielkość jest porównywalna z ogromem wszechświata. Podstawą tych rozważań był Psalm 139 (138)⁹. Odpowiednikiem Adama-Olbrzyma w literaturze rabinistycznej był obraz Chrystusa-Giganta w literaturze patrystycznej¹⁰. Jest to kolejny ślad

⁷ Wszystkie teksty biblijne są cytowane według przekładu Biblii Tysiąclecia (Poznań – Warszawa 1971²).

⁸ Por. M. Black, *The Pauline Doctrine of the Second Adam*, SJT 7 (1954) nr 2, 171 i 179; Amsler, *Adam le terreux*, s. 112 [= tenże, *Le dernier et l'avant dernier*, s. 281].

⁹ Por. B. Barc, *La taille cosmique d'Adam dans la littérature juive rabbinique des trois premiers siècles après J.-C.*, RSR 49 (1975) nr 3-4, 75: „Tous les textes [...] ont en commun d'appuyer leur enseignement sur le Psaume 139. Le fait que la tradition attribue ce psaume à Adam est à prendre en considération, car une telle tradition ne peut qu'être ancienne [...]; elle est née le jour où, pour la première fois, un rabbin a fondé un enseignement adamologique sur ce psaume, lui conférant ainsi, au moins implicitement, la qualité de texte «autobiographique» d'Adam et le plaçant de ce fait au deuxième rang des sources bibliques sur la création de l'homme, après les récits de la Genèse. Ce psaume est alors devenu une source de connaissances sur Adam, susceptible d'éclairer et de compléter les récits de Genèse et, en même temps, le texte de référence privilégié pour conférer autorité à un enseignement d'inspiration extrabiblique”; por. też K. Kohler, *Adam*, w: *The Jewish Encyclopedia*, New York – London, 1916³, 174-177; S.S. Kottke, *Microcosm and Macrocosm according to some Jewish medieval works up to 12th century*, „Janus” 64 (1977) 205-215.

¹⁰ Por. H. De Lubac, *L'arbre cosmique*, w: *Mélanges Emmanuel Podechard. Études de sciences religieuses offertes pour son émérit au Doyen honoraire de la Faculté de Théologie de Lyon*, Lyon 1945, 193; J.F. Poignet, *Visions médiévales de l'axe du monde*, RHR 205 (1988) 32-33 i 35,

typologii Adam-Chrystus, która ze względu na swe znaczenie teologiczne oraz sugestywność obrazu stała się jednym z podstawowych schematów m.in. w ówczesnym rozumowaniu geo- i kosmograficznym. Akrostych imienia *Adam* wraz z ideą Adama-Olbrzyna, odczytane w kontekście typologii Adam-Chrystus, odsyłały przy tym jednoznacznie do obrazu Krzyża, który w ten sposób stał się schematem *universum*¹¹. Teologia krzyża znalazła tutaj swe geograficzne, kartograficzne i kosmologiczne dopełnienie. Wyszła ona jednocześnie poza krąg rozumowania kategoriami czysto biblijnymi, wchodząc w obręb spekulacji platońskich na temat X-kształtnej Duszy Świata, których podstawą był tekst *Timajosa* Platona¹². Potwierdzają to liczne świadectwa patrystyczne¹³. Ugruntowały one przekonanie chrześcijan, że Ukrzyżowany panuje zarówno nad ekumeną (krzyż horyzontalny), jak i nad kosmosem jako takim (krzyż wertykalny). Przygotowano w ten sposób grunt pod ideę Chrystusa Pantokratora.

Istniał jednak i drugi, *stricte* biblijny, wątek tej idei. Jak wiadomo, tzw. cykl Abrahama jest przerywany kilkakrotnie Boskimi obietnicami (Rdz 12, 1-3; 7; 13, 14-17; 15, 1-21; 17, 8.16; 18, 18; 22, 17) oraz wspomnieniem o zbudowaniu przez przybysza z Ur ołtarzy w Sychem (Rdz 12, 7), Betel (Rdz 12, 8) i w Mamre (Rdz 13, 18). Dwie z tych obietnic to tzw. obietnice ziemi (Rdz 13, 14-15; 15, 18). Szczególnie interesująca w omawianym tutaj kontekście jest pierwsza z nich, którą Abraham otrzymał w Betel: „Spójrz przed siebie i rozejrzyj się z tego miejsca, na którym stoisz, na północ i na południe, na wschód i ku morzu [na zachód]; cały ten kraj, który widzisz, daję tobie i twemu potomstwu na zawsze”. Wymienia ona cztery strony świata, jako obszary przyrzeczone Abrahamowi przez Jahwe. Centrum tego terytorium jest Betel. Podobna obietnica ziemi, dana również w Betel, znajduje się w tzw. cyklu Jakuba: „Potomstwo twe będzie tak liczne jak proch ziemi, ty zaś rozprzestrzenisz się na zachód i na wschód, na północ i na południe; wszystkie plemiona ziemi otrzymają błogosławieństwo przez ciebie i przez twych potomków” (Rdz 28, 14).

Artykuł M. O'Connor'a, który przeanalizował teksty biblijne wzmiankujące cztery punkty kardynalne¹⁴, wykazuje, że większość spośród nich odnosi się

przyp. 48; W. Travis, *Representing „Christ as Giant” in Early Medieval Art*, „Zeitschrift für Kunstgeschichte” 62 (1999) nr 2, 167-174.

¹¹ Por. J. Daniélou, *Le signe de la croix*, „La Table Ronde” 120 (1957) 38.

¹² Por. Plato, *Timajos* 36bc; W. Bousset, *Platons Weltseele und das Kreuz Christi*, ZNW 14 (1913) 273-285; H. Rahner, *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich 1966³, 58: „Was Platon im *Timaios* aus alter pythagoräischen Weisheit von der sich im himmlischen Chi zeigenden Weltseele schrieb, das liest nun der antike Christ wie eine schon den Heiden aufgegangene Ahnung des weltbauenden Logos, der am Kreuz hängend den Kosmos zusammenfaßt und um das Mysterium des Kreuzes schwingen läßt”.

¹³ Jeśli chodzi o zestawienie tych miejsc, por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 210-211, przyp. 175.

¹⁴ M. O'Connor (*Cardinal-Direction Terms in Biblical Hebrew*, s. 1140-1157) analizował następujące teksty biblijne, mówiące o czterech stronach świata: Rdz 13, 14; 28, 14; Wj 27, 9-13;

bądź do przybytku, bądź do Jerozolimy. I tak Wj 27, 9-13 i Ez 42, 16-19 opisują dziedziniec sanktuarium¹⁵. Lb 2, 3.10.18.25 odnosi się do rozmieszczenia pokoleń Izraela w obozie wokół Namiotu Spotkania, zgodnie z wolą Jahwe; 1Krl 7, 25 (= 2Krn 4, 4) mówi o zbiorniku wody na dziedzińcu kapłańskim przed świątynią, zwanym „morzem z brązu”, orientowanym zgodnie z czterema stronami świata; 1Krn 9, 24; 26, 14-16.17-18 wymienia odźwiernych przy czterech bramach świątyni; Ez 48, 10.16.17 i Za 14, 4 poruszają kwestię czterech stron świata w kontekście szeroko rozumianej geografii Palestyny i Jerozolimy. Tylko tekst Pwt 3, 27 daje się porównać do wersów wspomnianych wyżej obietnic ziemi, danych Abrahamowi i Jakubowi. W tym przypadku miejsce patriarchów zajął Mojżesz, któremu Jahwe rozkazuje: „Wejdz na szczyt Pisga i podnieś oczy na zachód, północ, południe, wschód i oglądaj krainę na własne oczy, bo tego Jordanu nie przejdziesz”. Wszystkie jednak wspomniane wyżej teksty mają jeden wspólny mianownik – mówią o czterech punktach kardynalnych „startując” z precyzyjnie określonego centrum. Dla Księgi Rodzaju takim centrum jest Betel, w innych przypadkach punktem centralnym jest Namiot Spotkania lub świątynia. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że idea czterech stron świata implikuje ideę centrum. Abraham i Jakub, jako wybrańcy Jahwe – Stwórcy wszechrzeczy, patrzą z Jego sanktuarium w stronę czterech punktów kardynalnych. Innymi słowy, patrzą na świat jako taki, stojąc w jego centrum. Każdy z nich został zatem przedstawiony jako namaszczonego przez Jahwe *šar kibrat erbettim* – władca czterech stron świata. Określenie to, używane przynajmniej od czasów Naram-Sina (2190-2154 prz. Chr.), pod którego rządami imperium akadyjskie stanęło u szczytu potęgi, było zawsze bardzo ważnym elementem tytułatury monarchów Mezopotamii¹⁶.

Podobny motyw zawiera 14 rozdział Księgi Rodzaju (dokładnie 14, 1-16). Jest to historia o wyprawie czterech królów (Amrafela – króla Szinear, Arioki – króla Ellasaru, Kedorlaomera – króla Elamu i Tidała – króla Goim) przeciw

Lb 2, 3.10.18.25; 35, 5; Pwt 3, 27; 1Krl 7, 25 (= 2Krn 4, 4); 1Krn 9, 24; 26, 14-16.17-18; Iz 43, 5-6; Ez 42, 16-19; 48, 10.16.17; Za 14, 4; por. H.B. Rosen, *Some Thoughts on the System of Designation of the Cardinal Points in Ancient Semitic Languages*, w: *Semitic Studies*, vol. 2, s. 1337-1344. Jeśli chodzi o punkty kardynalne w Septuagincie, warto konsultować bibliografię podaną przez M. O'Connor'a (*Cardinal-Direction Terms in Biblical Hebrew*, s. 1157); zob. też H.A. Redpath, *The Geography of the Septuagint*, „The American Journal of Theology” 7 (1903) 305-306.

¹⁵ Por. P.M. Bogaert, *L'Orientation du parvis du sanctuaire dans la version grecque de l'Exode* (Ex. 27, 9-13 LXX), AC 50 (1981) 79-85.

¹⁶ Por. P. Jensen, *Die Kosmologie der Babylonier: Studien und Materialien*, Strassburg 1890, 167-170; É. Dhorme, *La religion assyro-babylonienne*. Conférences données à l'Institut Catholique de Paris, Paris 1910², 13; E.G.H. Kraeling, *The Origin and Real Name of Nimrod*, „The American Journal of Semitic Languages and Literature” 38 (1921-1922) 220; P. Grelot, *La géographie mythique d'Hénoch et ses sources orientales*, RB 65 (1958) 34; É. Cothenet, *Paradis*, w: DB Supl VI 1182; M.J. Seux, *Les titres royaux „šar kiššati” et „šar kibrāt arba'ī”*, „Revue Archéologique” 59 (1965) 1-18; S.I. Dockx, *Le récit du Paradis, Gen. II-III*, Paris – Gembloux, 1981, s. 47, przyp. 64.

Palestynie. Do ich niewoli dostaje się m.in. Lot, bratanek Abrahama (Rdz 14, 12). Na wieść o tym Abraham wyrusza z Mamre na czele oddziału liczącego 318 ludzi, zadaje klęskę wojskom czterech monarchów i uwalnia Lota (Rdz 14, 13-16). Dla niniejszych rozważań kwestie *stricte* egzegetyczne mają znaczenie marginalne, podobnie jak dyskusje dotyczące daty powstania tego tekstu. Ważna natomiast jest teza wysunięta przez M.C. Astour'a¹⁷, według którego czterech królów może być symbolem czterech mocarstw, które, patrząc z perspektywy historycznej, wpływały na losy Palestyny w różnych okresach jej dziejów: Szinear to Babilonia – potęga Południa, Ellasar to Asyria – potęga Północy, Elam – potęga Wschodu, Goim to Aramejczycy – potęga Zachodu. W konsekwencji przyjęcia tej perspektywy Abraham, wybraniec Jahwe, walczy z władcami czterech mocarstw, aby potwierdzić i ostatecznie ukonstytuować swą pozycję władcy czterech regionów ziemi, która została mu przyznana w obietnicy Jahwe. Warto również zauważyć pewne znamiona uniwersalnej koncepcji geograficznej, jakie posiada 14 rozdział Księgi Rodzaju: świat jest podzielony na cztery regiony, na czele których wymieniony jest Szinear. Ten sam Szinear to wg Rdz 10, 10 kraina, którą władał Nimrod¹⁸ i gdzie leży Babel,

¹⁷ Por. M.C. Astour, *Political and Cosmic Symbolism in Genesis 14 and in Its Babylonian Sources*, w: *Biblical Motifs – Origins and Transformations*, ed. A. Altmann, Cambridge Mass. 1966, 75-78, 93-94 i 99.

¹⁸ W literaturze przedmiotu pojawiło się wiele propozycji identyfikacji Nimroda. W 1876 r. George Smith (*The Chaldean Account of Genesis*, London 1876, 167-192) utożsamił Nimroda z Gilgameszem. Dla Friedricha Delitzscha (*Wo lag das Paradies?: Eine biblisch-assyriologische Studie mit zahlreichen assyriologischen Beiträgen zur biblischen Länder- und Völkerkunde*, Leipzig 1881, 220; tenże, *Sumerisches Glossar*, Leipzig 1914, 206) imię Nimrod było derywatem od *nu-Marad*, „człowiek z Marad”. Eduard Meyer w 1888 r. (*Miscellen 2: Nimrod*, ZAW 8:1888, 47-49) sugerował, że może chodzić o imię pochodzenia libijskiego – Nmr̄t/Nmr̄θ. W 1902 r. pojawiła się hipoteza Thomasa K. Cheyne'a (*Nimrod*, w: *Encyclopaedia Biblica*, ed. Th.K. Cheyne, III, London 1902, 3419) głosząca, że imię Ben-Hadad jest rdzeniem słowa Nimrod. Kurt Sethe w 1913 r. (*Heroes and Hero-Gods: Egyptian*, w: *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. J. Hastings, VI, Edinburgh 1913, 650) wysunął przypuszczenie, że pod imieniem Nimrod może kryć się Amenofis III (1411-1375 prz. Chr.), którego imię brzmiało *Neb-ma'rē*, a w tzw. listach z Amarna miało formę *Nimmouria*. W 1917 r. Arthur Ungnad (*Die Ermordung Sanheribs*, „Orientalistische Literaturzeitung” 20:1917, 359) chciał widzieć w Nimrodzie boga Ninurte. W 1922 r. E.G.H. Kraeling (*The Origin and Real Name of Nimrod*, s. 214) przedstawił zmodyfikowaną tezę F. Delitzscha: „LUGAL-MARAD-DA simply means «king (Lugal) of Marad». The title «king», however, can be circumscribed by EN= «lord» (or NIN which in the older period also can mean «lord» and is basically the same word). The king of Marad could therefore be called EN-MARAD or NIN-MARAD, «lord of Marad»”. Rok 1958 przyniósł hipotezę Ephraima A. Speisera (*In Search of Nimrod*, „Eretz-Israel” 5:1958, 36 = *Oriental and Biblical Studies*. Collected Writings of E. A. Speiser, ed. J.J. Finkelstein – M. Greenberg, Philadelphia 1967, 50), w myśl której należy identyfikować Nimroda z władcą średnioasyryjskim Tikulti-Ninurtą (1235-1198 prz. Chr.). Ponad 20 lat później, bo w 1979 r., Mitchell Dahood (*Ebla, Ugarit and Old Testament*, TD 27:1979, 129) napisał: „At Ebla and Ugarit we find proper names combining an animal and a deity – e.g., the Eblaite *da-si-ma-ed* (Goat of the Great One) and the Ugaritic *ni-mi-ri-ya* (Panther of Yad). This suggests for Nimrod «Panther of Hadd» – analogous to the Ugaritic *nqmd* (Victory of Hadd)”. W 1992 r. Jacques Vermeylen (*La*

czyli Babilon, miejsce wzniesienia słynnej wieży (Rdz 11, 1-9). Babilon jako miasto Nimroda, który przez wielu badaczy jest identyfikowany z Mardukiem¹⁹, jest miastem wybranym tego boga, „który był pierwszym mocarzem na ziemi” (Rdz 10, 8); to władca wybrany przez Nimroda/Marduka walczy z władcą wybranym przez Jahwe. Jego klęska oznacza również przegraną jego boga w walce z Jahwe. W konsekwencji centrum kultu Nimroda/Marduka traci swe znaczenie na rzecz siedziby Boga Abrahama. Innymi słowy, Babilonia traci swą uprzywilejowaną pozycję na rzecz Palestyny. Po raz kolejny powraca idea ścisłego związku pomiędzy czterema stronami świata i centrum. Każde zatem rozumowanie geo- i kartograficzne oparte o tę ideę suponuje istnienie ośrodka centralnego i peryferii oraz dwa rodzaje ruchu – ruch od- i dośrodkowy. Sponuje również kolisty kształt każdego przedstawienia kartograficznego, u którego podstaw leży założenie istnienia centrum.

2. Šar kibrat erbettim a tzw. mapa babilońska. Najlepszym i już niemal klasycznym tego przykładem jest tzw. mapa babilońska²⁰. Jeśli chodzi o czas powstania tego obrazu świata, którego nie należy mylić z datacją tabliczki z Sippar jako takiej²¹, to jej pierwszy wydawca (por. przyp. 20) sądził, że

„*table des nations*” (Gn 10): *Yaphet figure-t-il l'Empire perse?*, „Transeuphratène” 5:1992, 124) zaproponował identyfikowanie Nimroda z Nabuchodonozorem (ok. 630-562 prz. Chr.).

¹⁹ Identyfikacja Nimroda z Mardukiem została zaproponowana przez Josepha Grivela w 1871 r., por. J. Grivel, *Le plus ancien dictionnaire*, „*Revue de la Suisse Catholique*” 2 (1871) 697-706; tenże, *Nemrod et les écritures cunéiformes*, „*Transactions of the Society of Biblical Archaeology*” 3 (1874) 136-137. Hipotezę tę przejęli w pewnymi modyfikacjami inni badacze, por. A.H. Sayce, *Nimrod and the Assyrian Inscriptions*, „*Transactions of the Society of Biblical Archaeology*” 2 (1873) 245-246; F. Lenormant, *Études sur quelques parties des syllabaires cunéiformes – Essai de philologie accadienne et assyrienne*, Paris 1876, 203-204; tenże, *Les dieux de Babylone et de l'Assyrie*, Paris 1877, 25; J. Wellhausen, *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, Berlin 1963⁴, 310 (wydanie to jest niezmienionym przedrukiem wyd. 3; Berlin 1899); É. Dhorme, *Les pays bibliques et l'Assyrie*, RB 19 (1910) 519 (*Separatum*: Paris 1911, 83); E. Lipiński, *Nimrod et Aššur*, RB 73 (1966) 77-93.

²⁰ *Editio princeps* mapy jest dziełem F.E. Peisera (*Eine babylonische Landkarte*, „*Zeitschrift für Assyriologie*” 4 (1889) 369). Gliniana tabliczka o wymiarach 12,2 x 8,2 cm, na której jest wyrzyta owa mapa, została znaleziona w Sippar (niedaleko Bagdadu) w roku 1882. Niektórzy badacze twierdzą, że tabliczka ta pochodzi nie z Sippar, lecz z Borsippa. Jest ona przechowywana w British Museum w Londynie (sala 55, gablota 15, nr 27) i nosi sygnaturę BM 92687. Znana jest również inna sygnatura tejże tabliczki, a mianowicie CT XXII 48, która odnosi się do wydania tego źródła, znajdującego się w: [Reginald C. Thompson, Leonard W. King], *Cuneiform Texts from Babylon Tablets in the British Museum, Part XXII: Neobabylonian and Achaemenid Letters, Maps (Mappa Mundi)*, London 1906, Plate 48.

²¹ Por. S. Smith, *Early History of Assyria to 1000 B.C.*, London 1928, 86. Autor datuje tabliczkę na okres między VII a V w. prz. Chr.; E. Unger, *Ancient Babylonian Map and Plans „Antiquity”* 9 (1935) 314; datuje on tabliczkę na okres perski; G. Contenau, *Manuel d'archéologie orientale depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre*, vol. 4: *Les découvertes archéologiques de 1930 à 1939*, Paris 1947, 1877; również jego zdaniem tabliczka ta pochodzi z okresu perskiego;

„dürfte das Original, von dem unsere Tafel copiert wurde, schwerlich vor dem 9. Jahrhundert entstanden sein”²². Jest też grupa badaczy, którzy optują za obniżeniem daty powstania babilońskiej *imago mundi*²³. Generalnie obie dopiero co wymienione opcje opierają swą datację na treści samej mapy, biorąc pod uwagę figurujące tam konkretne nazwy geograficzne. W tym też sensie ich idea późnej datacji mapy (tj. między IX a V wiekiem prz. Chr.) jest całkowicie słuszna. Istnieje też grupa fachowców, którzy opowiadają się za dużo starszą datą. W tym wypadku nie chodzi jednak o analizę treści źródła, lecz o próbę wskazania prawdopodobnego okresu powstania idei takiego obrazu świata, którego konkretny już schemat przedstawiono na tabliczce z Sippar. Zwolennicy takiego postawienia sprawy są zdania, że koncepcja obrazu świata, którą przedstawia tzw. mapa babilońska, może sięgać nawet czasów Sargona z Akkadu (2270-2215 prz. Chr.)²⁴, którego wnukiem miał być wspomniany już

E. Herzfeld, *Zoroaster and His World*, II, Princeton 1947, 684: „A Tablet not older than 700 B.C.”; J.O. Thomson, *History of Ancient Geography*, Cambridge 1948, 39: badacz ten datuje tabliczkę na VI w. prz. Chr.; Grelot, *La géographie mythique d'Hénoch*, s. 64: „Cette tablette pourrait être d'époque achéménide mais elle reproduit sûrement un original plus ancien et, en tout cas, témoigne d'une géographie archaïque”; F. Lasserre, *Karten*, w: *Der Kleine Pauly-Lexikon der Antike*, Bd. 3., Stuttgart 1969, 130: „Eine Babylon. Tontafel aus dem 6. Jh. v.Chr.”; J.T. Milik, *The Books of Enoch: Aramaic Fragments of Qumrân Cave 4*, Oxford 1976, 15: „The surviving copy dates from the late Babylonian Period ca. 600 B.C.”; W. Horowitz, *The Babylonian Map of the World*, „Iraq” 50 (1988) 153: „The Late Babylonian copy BM 92687”; por. przyp. 23.

²² Peiser, *Eine babylonische Landkarte*, s. 368. Tę propozycję datacji mapy zaakceptowało wielu znanych badaczy, por. R. Eisler, *Weltmantel und Himmelszelt: Religionsgeschichtliche Untersuchungen zur Urgeschichte des antiken Weltbildes*, Bd. 2, München 1910, 333; A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur*, Leipzig 1913, 31; B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, Bd. 2, Heidelberg 1925, 378, przyp. 4; tenże, *Babylonische und griechische Landkarten*, „Klio” 19 (1923-1925) 97; G. Hölscher, *Drei Erdkarten: ein Beitrag zur Erdkenntnis des hebräischen Altertums*, Heidelberg 1949, 33; K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung*, Bd. 1: *Von den Anfängen bis Thukydides – Anmerkungen*, Berlin 1967, 28-29, przyp. 98; Lasserre, *Karten*, 130; Milik, *The Books of Enoch*, s. 15; B. Pongratz-Leisten, *Mental Map und Weltbild in Mesopotamien*, w: *Das biblische Weltbild und seine altorientalischen Kontexte*, hrsg. B. Janowski – B. Ego – A. Krüger, Tübingen 2001, 274-276.

²³ Por. Ch.H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York 1960, Plate I: „sixth to fourth centuries B.C.” (por. tamże, s. 83); R. North, *A History of Biblical Map Making*, Wiesbaden 1979, 17-18: „The map [...] was really made about 500 B.C. or perhaps even later. But it is the copy of an earlier map [...]”; Horowitz, *The Babylonian Map of the World*, s. 153: „The map [...] can be no older the 9th century [...]”. It is likely however, that the map dates to the late eighth, or seventh century”; tenże, *The Isles of the Nations: Genesis X and Babylonian Geography*, w: *Studies in the Pentateuch*, s. 40: „A Babylonian world map from the 8th or 7th century”; D. Collon – Ch. Walker, *Les débuts de l'écriture*, „Le Monde de la Bible” 96 (1996) 62: „Cette tablette est une copie du VIIe ou VIe siècle av. J.-C. d'une représentation du monde vu par un Babylonien un ou deux siècles auparavant”. Po tej linii poszedł Jerzy Strzelczyk (*Odkrywanie Europy*, Poznań 2000², 17, rys. 2: „Babilońska mapa świata z około 500 r. prz. Chr.”).

²⁴ Imię tego władcy oraz wzmianka o Utnapisztim, herosie potopu babilońskiego, pojawia się w tekście tabliczki, który towarzyszy mapie.

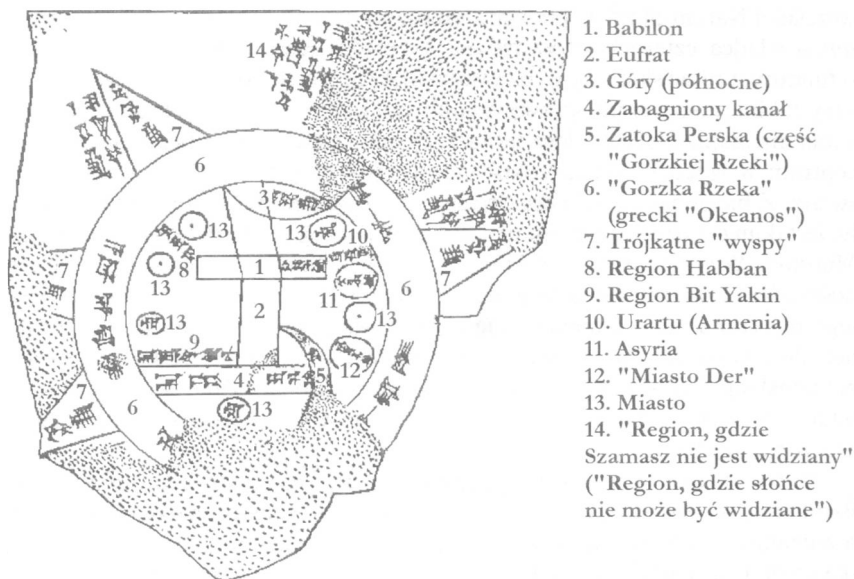
wcześniej Naram-Sin²⁵. U podstaw ich rozumowania leży idea *šar kibrat erbetim* – władca czterech stron świata, które to pojęcie, jako część oficjalnej tytulatury królewskiej, było używane przynajmniej od czasów Naram-Sina. Przy takim postawieniu sprawy, nie chodzi rzecz jasna o szczegóły przedstawione na mapie z Sippar, lecz o samą jej koncepcję, tj. ideę istnienia pewnego centrum w Międzyrzeczu, wokół którego jest niejako porządkowana reszta świata. Z biegiem czasu doświadczenia dziejowe ludów Mezopotamii wykazały, że takim centrum, przynajmniej w aspekcie religijnym, był Babilon – miasto Marduka. W tym sensie mapę z Sippar można traktować jako pewną sumę tych doświadczeń, przeniesioną na glinianą tabliczkę w późnym już okresie dziejów tego regionu. Inni zwolennicy długiej chronologii tejże koncepcji geopolitycznej, doszukują się jej genezy w okresie panowania tzw. pierwszej dynastii babilońskiej (1830-1531 prz. Chr.)²⁶. W ten sposób eksponowana pozycja Babilonu na mapie znajduje swe pełne uzasadnienie w historycznym rozwoju znaczenia miasta.

W tzw. mapie babilońskiej godna uwagi jest nie tylko centralna pozycja Babilonu jako takiego, ale warto też zauważyć, że mapa posiada trzy jasno rozróżnione strefy geograficzne: a) Babilon jako centrum; b) cywilizację miejską po obu stronach Eufratu, który stanowi oś symetrii mapy i dzieli ją na część cis- i transeufrateńską; c) trójkątne obszary po drugiej stronie „Gorzkiej Rzeki” – Okeanosu, przypominające wyspy²⁷. E. Unger uzupełnił ten trójpodział

²⁵ Por. A.H. Sayce, *A Babylonian Tourist of the Abrahamic Age and his Map of the World*, „The Expository Times” 18 (1906-1907) 69; E.F. Weidner, *Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien: Die ältesten geschichtlichen Beziehungen zwischen Babylonien und Hatti*, Leipzig 1922, 99; L. Delaporte, *La Mésopotamie: Les civilisations babylonienne et assyrienne*, Paris 1923, 261; Smith, *Early History of Assyria*, s. 86; L. Woolley, *The Sumerians*, Oxford 1928, 111; R.E. Dickinson – O.J.R. Howarth, *The Making of Geography*, Oxford 1933, 4; Thomson, *History of Ancient Geography*, s. 39; H. Hirsch, *Die Inschriften der Könige von Agade*, „Archiv für Orientforschung” 20 (1963) 7; *The Cambridge Ancient History*, vol. 1/2: *Early History of the Middle East*, ed. I.E.S. Edwards – C.J. Gadd – N.G.L. Hammond, Cambridge 1971³, 426-427.

²⁶ Por. S.H. Langdon, *The Mythology of All Races*, 5: *Semitic*, Boston 1931, 216; G. Contenau, *Le Déluge babylonien suivi de Ishar aux Enfers. La Tour de Babel*, Paris 1952², 78; P. Dacquino, *Lettura cristiana della Genesi*, Torino 1972, 80. Warto w tym miejscu przypomnieć, że J.T. Milik, choć w jednej ze swych podstawowych prac (por. przyp. 22) poszedł ostatecznie po linii F.E. Peiser’a, miał pewne wątpliwości co do słuszności tej datacji, por. J.T. Milik, *Problèmes de la Littérature Hénochiqque à la Lumière des Fragments Araméens de Qumrán*, HTR 64 (1971) 343: „La mappemonde babylonienne dont l’original doit remonter au IIe millénaire”.

²⁷ Trójkątne obszary transeoceaniczne noszą nazwę *na-gu-u*. Ich liczba jest kwestią dyskusyjną od czasu *editio princeps* mapy babilońskiej, ze względu na liczne uszkodzenia tabliczki. Większość badaczy twierdzi, że było ich siedem. Są jednak tacy, którzy skłaniają się ku liczbie osiem. W roku 1943 Hildegard i Julius Lewy (*The Origin of the Week and the Oldest West Asiatic Calendar*, „Hebrew Union College Annual” 17:1942-1943, 14-15) wysunęli tezę, że transeoceaniczne trójkąty przedstawiają siedem szczytów górskich, sięgających nieba. Innymi słowy chodzi o góry, które otaczają *universum*, łącząc niebo z ziemią. Teza ta nie przyjęła się jednak w nauce. Czasem uważa się te obszary za wyspy, o których wspomina także Biblia (Iz 40, 15; 41, 1.5; 42, 4.10.12; 49, 1; 51, 5;

1. Babilon
2. Eufrat
3. Góry (północne)
4. Zabagniony kanał
5. Zatoka Perska (część "Gorzkiej Rzeki")
6. "Gorzka Rzeka" (grecki "Okeanos")
7. Trójkątne "wyspy"
8. Region Habban
9. Region Bit Yakin
10. Urartu (Armenia)
11. Asyria
12. "Miasto Der"
13. Miasto
14. "Region, gdzie Szamasz nie jest widziany" ("Region, gdzie słońce nie może być widziane")

horyzontalny, aplikując do swych analiz mapy babilońskiej tzw. dogmat astralny. Zgodnie z tym założeniem, historia świata i historia ludzkości jest tylko pewnym odbiciem zjawisk astralnych, idąc za swoistą harmonią preustawną, która panuje między niebem a ziemią²⁸. Też tę przedstawił w serii publikacji, do których nawet dziś odwołuje się wielu badaczy²⁹. Według interpretacji E. Unger'a mapa z Sippar cechuje się nie tylko wspomnianym wyżej trójpodziałem horyzontalnym, lecz implikuje ona trójpodział wertykalny, składający się z nieba, ziemi i świata podziemnego. Babilon, a dokładniej świątynia Marduka, *Etemenanki* – „Dom fundamentu nieba i ziemi”, jest dla niego punktem centralnym obu trójpodziałów. W ten sposób przez Babilon przechodzi kos-

Jr 25, 22; Ps 97, 1; Est 10, 1). Wayne Horowitz (*The Isles of the Nations*, s. 42) idzie dalej i twierdzi, że chodzi tutaj o mieszkańców wysp, którzy są potomkami Jafeta (Rdz 10, 5).

²⁸ Za twórców dogmatu astralnego uważa się Eduarda-Stuckena (1865-1936), Hugo Wincklera (1863-1913) i Alfreda Jeremiasa (1864-1935), por. G.A. Barton, *The Astral-Mythological School of Biblical Interpretation*, „The Biblical World” 31 (1908) 433-444; R.J. Tournay, *Jeremias (Alfred)*, w: DB Suppl IV 848-849.

²⁹ E. Unger, *Das babylonische Weltbild*, „Atlantis” 4 (1932) 246; tenże, *Ancient Babylonian Map*, s. 313; tenże, *From the Cosmos Picture to the World Map*, „Imago Mundi” 2 (1937) 2-3; tenże, *Vom Weltbild der Babylonier*, „Kosmos” 53 (1957) 589-590; tenże, *Fata Morgana als geisteswissenschaftliches Phänomen im Alten Orient*, „Rivista degli Studi Orientali” 33 (1958), Tafel III/9; tenże, *Die Milchstraße Nibiru, Sternbild des Marduk*, „Die Welt des Orients” 2 (1959) 464; tenże, *Die Erde als Stern des Kosmos im vierten Jahrtausend am Toten Meer (telêlât ghassûl)*, „Zeitschrift für Deutschen Palästina-Verein” 77 (1961) 79.

miczna oś wertykalna, łącząca niebo, ziemię i świat podziemny, oraz oś horyzontalna, łącząca poszczególne obszary ziemi. W konsekwencji miasto Marduka jawi się jako absolutne centrum wszechświata.

W ścisłym związku z centralną pozycją Babilonu należy rozpatrywać góry, zaznaczone w północnym sektorze mapy, w którym to kierunku jest zorientowany babiloński obraz świata. Orientacja ta nie jest przypadkowa. Wynika ona z mezopotamskiej symbiozy astronomii przesyconej religią, teologii geografii i doświadczenia historycznego. Mieszkańcy Międzyrzecza obserwując nocne niebo na północy nie mogli nie zauważyć, że ta jego część jaśnieje gwiazdami, które nie zachodzą, a sam północny biegun nieba – Gwiazda Polarna, pozostaje nieruchomy. Na północ od obszarów Mezopotamii wznoszą się także wysokie, groźne góry. To z nich wypływa Eufrat i Tygrys, zapewniające nizinom urodzaj lub niosące klęskę potopu. Północ jest więc tym miejscem, gdzie nieruchomy firmament łączy się z niebotycznymi, odkrytymi mgłą górami. Owa wysoka i daleka Północ sugerowała swym majestatycznym, a zarazem groźnym i tajemniczym obliczem obecność bóstwa³⁰. Tak rozumiana Północ stała się z czasem górą świata (*Weltberg*), widomym znakiem niewidzialnej siedziby bogów³¹. Ta północna siedziba bogów (*Arallu*) miała dwa wymiary: a) jej szczyt był boskim miejscem zgromadzeń, b) jej zaś podstawa miała sięgać do równie jak szczyt niewidzialnego i ponurego podziemnego świata – królestwa umarłych³². Góra świata była zatem swoistą osią, łączącą niebo, ziemię i świat podziemny. Odwzorowaniem tej góry w architekturze mezopotamskiej były zigguraty, spośród których jednym z najbardziej znanych jest właśnie babiloński *Etemenanki* – przybytek Marduka³³. Symbolika mapy babilońskiej

³⁰ Na ten temat istnieje obszerna bibliografia, por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 10-20 (bibliografia w przypisach). Pracę uchodzącą dziś za klasykę gatunku opublikował Aarre Lauha (1.04.1907-3.05.1988) w 1943 r. (*Zaphon: Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, Helsinki 1943).

³¹ Por. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, s. 117-122; Jensen, *Die Kosmologie der Babylonier*, s. 195-201; Meissner, *Babylonien und Assyrien*, Bd. 2, s. 107-111; B. Alfrink, *Der Versammlungsberg im äussersten Norden (Is. 14)*, „*Biblica*” 14 (1933) 48; Q.H.G. Wales, *The Sacred Mountain in the Old Asiatic Religion*, „*The Journal of the Royal Asiatic Society*” 1953, 23-30; R.J. Clifford, *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Cambridge Mass. 1972, 10-12; B. Margulis, *Weltbaum und Weltberg in Ugaritic Literature: Notes and Observations on RŠ 24.245*, ZAW 86 (1974) 16-19; H.S. Kvanvig, *Roots of Apocalyptic: The Mesopotamian Background of the Enoch Figure and the Son of Man*, Neukirchen – Vluyn 1988, 246-250.

³² Por. Jensen, *Die Kosmologie der Babylonier*, s. 16-18; A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, Leipzig 1916³, 523; J. Jeremias, *Der Gottesberg: Ein Beitrag zum Verständnis der biblischen Symbolsprachen*, Gütersloh 1919, 38; W.F. Albright, *The Babylonian Temple-Tower and the Altar of Burned-Offering*, JBL 39 (1920) 137-142; F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des Alten Orients*, München 1926, 124, przyp. 1; tamże, s. 363; tamże, s. 545, przyp. 2; tamże, s. 763, przyp. 1; Alfrink, *Der Versammlungsberg*, s. 46 i 48; Lauha, *Zaphon*, s. 36 i 53.

³³ Zagadnienie to doczekało się już bardzo obszernej bibliografii, por. F.H. Weissbach, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki*, Leipzig 1938; L. Woolley, *The*

staje się w ten sposób niezwykle sugestywna. Babilon, która to nazwa oznacza „bramę boga”³⁴, znajduje się dzięki swej świątyni w centrum kosmosu. Jest bramą *sensu stricto*. Łączy świętą górę z kresów wysokiej Północy z równinami Miedzyrzecza nieuchwytną, transcendentalną więzią. Z drugiej zaś strony łączy to, co niebieskie, z tym, co podziemne. Babilon to esencja tego co kryje się w pojęciu *umbilicus mundi*. Jednocześnie konfiguracja ta ukazuje sytuację, w jakiej znajdował się władca Babilonu, pomazaniec Marduka. Wybraniec władcy wszechświata nie mógł być nikim innym, jak tylko jego wiernym odbiciem – władcą czterech stron świata.

To przeciw tej mocarstwowej ideologii stają redaktorzy Księgi Rodzaju. Ich odpowiedź wyraża się w konstrukcji o bardzo podobnej logice. Abraham i Jakub, jako wybrańcy Jahwe otrzymują obietnicę ziemi w formie korespondującej z tytułem *šar kibrat erbettim*. Rdz 14 pokazuje klęskę pomazańca Marduka, zadaną mu przez Abrahama – pomazańca Jahwe. Konsekwencją przegranej jest symboliczne *translatio imperii*. Władza przechodzi w ręce tego, którego terytoria graniczą od zachodu z morzem. Zamyka się w ten sposób zachodni kraniec osi geograficznej, wzdłuż której dokonywała się dotąd sukcesja mocarstw (*Weltreichssukzession*). W ten sposób imperium wybrańców Jahwe zostało przedstawione jako ostatnie z możliwych, ponieważ sięgnęło kresów Zachodu. Wysokim górom Północy odpowiada ogród w Edenie, lokalizowanym generalnie na Wschodzie³⁵. Stąd ten kierunek świata będzie determinował

Ziggurat and its Surroundings, London 1939; A. Parrot, *Ziqqurats et la Tour de Babel*, Paris 1949, 202-217; W. von Soden, *Etemenanki vor Asarhaddon nach der Erzählung vom Turmbau zu Babel und dem Erra-Mythos*, „Ugarit Forschungen” 3 (1971) 253-263; Clifford, *The Cosmic Mountain*, s. 21-25; E. Klengel-Brandt, *Der Turm von Babel: Legende und Geschichte eines Bauwerkes*, Berlin – Leipzig, 1992; H. Schmid, *Der Tempelturm Etemenanki in Babylon*, Mainz 1995; A.R. George, *E-sangil and E-temen-anki, the Archetypal Cult-center?*, w: *Babylon: Focus mesopotamischer Geschichte, Wiege früher Gelehrsamkeit, Mythos in der Moderne*, hrsg., Saarbrücken 1999, 67-86; W. Seipel, *Der Turmbau zu Babel*, Bd. 1: *Der babylonische Turm in der historischen Überlieferung, der Archäologie und der Kunst*, Wien 2003; por. też H.J. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikkurat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur*, Leipzig 1941; tenże, *Gedanken über die Entstehung der Zikkurat*, „Iranica Antiqua” 6 (1966) 25-33; A. Wierciński, *Pyramids and Zikkurats as the Architectonic Representations of the Archetype of the Cosmic Mountain*, „Almogaren” 7 (1976) 199-212.

³⁴ Por. E. Unger, *Babylon: Die Heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier*, Berlin – Leipzig 1931, 201; tenże, *Babylon*, w: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Bd. 1, Berlin 1932, 333 i 366.

³⁵ Nie należy zapominać o istnieniu tekstów biblijnych, które sugerują lokalizację raju na północy, por. Rdz 2, 10, gdzie mowa o tym, że z Edenu wypływa *Chiddekel* (= Tygrys) i *Perat* (= Eufrat). W tym wypadku Eden jest identyfikowany z *Bit Adini* Asyryjczyków, zob. M.J. Lagrange, *L'Innocence et le péché (Gen. II,4-III)*, RB 6 (1897) 343; tenże, *La Genèse* (Pro manuscripto), Paris 1905, 45-46; A. Lemaire, *Les Benê Jacob: Essais d'interprétation historique d'une tradition patriarcale*, RB 85 (1978) 321-337; tenże, *Le pays d'Éden et le Bit-Adini: Aux origines d'un mythe*, „Syria” 58 (1981) 313-330; tenże, *Recherches actuelles sur les origines de l'ancien Isral*, „Journal Asiatique” 270 (1982) 5-24; tenże, *Le pays d'Éden et les origines d'Isral*, RHR 200

orientację biblijnej *imago mundi*. Księga Rodzaju określa jako centrum Betel, miejsce, gdzie patriarchowie otrzymują obietnicę ziemi. W ten sposób redaktorzy księgi unikają anachronizmu. Obecność Jerozolimy jest jednak wyczuwalna, co sygnalizują egzegeci³⁶ i to Miasto Dawida staje się z biegiem czasu centrum świata³⁷. Idzie za tym trójpodział świata na Jerozolimę, Palestynę i resztę obszarów ziemi, co koresponduje ze wspomnianym wyżej trójpodziałem dającym się odczytać z mapy babilońskiej. Centryzm babiloński zastał w ten sposób zastąpiony Palestynocentryzmem. Ten sam duch budowania obrazu świata, wokół konkretnego centrum, widoczny jest i u innych nacji. Klasycznym przykładem są Grecy i ich Helladocentryzm oraz rzymski Italocentryzm. W każdej z tych koncepcji ruch jest zawsze dośrodkowy, chciałoby się wręcz powiedzieć – egocentryczny.

(1983) 461-463; tenże, *Haute Mésopotamie et l'origine des Benê Jacob*, „Vetus Testamentum” 34 (1984) 95-101. Idea raju na północy znajduje się również w Ez 28, 12-19, por. J. Vermeylen, *Le Récit du Paradis et la Question des Origines du Pentateuque*, „Bijdragen” 41 (1980) 235 i 242; tenże, *La formation du Pentateuque à la lumière de l'exégèse historico-critique*, RTL 12 (1981) 335.

³⁶ Aluzja do Jerozolimy jest dostrzegana m.in. w tekście Rdz 2, 13, gdzie mowa o drugiej rzece rajskiej, Gichon. Tak właśnie nazywa się źródło, spływające do doliny Cedronu jako potok o tej samej nazwie. To tam Salomon został namaszczonej na króla przez kapłana Sadoka i proroka Natana – 1Krl 1, 33.38.45 (por. 2Krn 32, 30; 33, 14). W ten sposób redaktor Księgi Rodzaju miałby się starać o podkreślenie pozycji Jerozolimy i identyfikację jej świątyni z Edenem, por. M. Görg, *Gihon*, w: *Anchor Bible Dictionary*, II, New York 1992, 1018-1019 (tam też podano bibliografię); por. też D. Jericke, *Königsgarten und Gottes Garten*, w: *Exegese vor Ort. Festschrift für Peter Welten zum 65. Geburtstag*, hrsg. C. Maier – K.P. Joins – R. Liwak, Leipzig 2001, 161-176. Za kolejną aluzję uchodzi tekst Rdz 10. Klasyczna teza głosi, że „Tablica Narodów” sugeruje *implicite*, iż centrum świata jest Miasto Dawida. Trzecia aluzja jest dostrzegana w tekście mówiącym o Melchizedeku królu Szalemu, identyfikowanego z Jerozolimą (Rdz 14, 18).

³⁷ Taka koncepcja znajduje się w Księdze Ezechiela, w Księdze Henocha etiopskiej i w Księdze Jubileuszów. Teologia geografii Księgi Ezechiela składa się przynajmniej z pięciu elementów: a) opisu opuszczenia Jerozolimy przez chwałę Bożą (Ez 8-11) i opisu jej powrotu (Ez 43, 1-12; 44, 2,4); b) wyroczni przeciw Tyrowi (Ez 28, 12-19); c) opisu przyszłej świątyni (Ez 40-42); d) opisu ołtarza (Ez 47, 1-12); e) wizji źródła świątyni. W Księdze Henocha etiopskiego, która jest dziełem złożonym z pięciu części, obraz świata został zrekonstruowany na podstawie „Księgi astronomicznej” (72-82), datowanej na epokę perską i „Księgi czuwających” (1-36), datowanej na połowę III w. prz. Chr., por. Grelot, *La géographie mythique d'Hénoch*, passim; tenże, *L'Eschatologie des Esséniens et le livre d'Hénoch*, „Revue de Qumrân” 1 (1958) 124-127; tenże, *La légende d'Hénoch dans les Apocryphes et dans la Bible. Origine et signification*, RSR 46 (1958) 5; J.T. Milik, *Hénoch au pays des aromates (ch. XXVII à XXXII): Fragments araméens de la grotte 4 de Qumrân*, RB 65 (1958) 70-77; tenże, *The Books of Henoch*, s. 18 i 40. Wreszcie powstała około połowy II w. prz. Chr. *Księga Jubileuszów* zawiera opis świata. Na podstawie tego opisu sporządzono kilka propozycji rekonstrukcji tej *imago mundi*, por. A. Herrmann, *Die Erdkunde der Urbibel*, Braunschweig 1931, Tafel IIa; Hölscher, *Drei Erdkarten*, s. 58; M. Testuz, *Les idées religieuses du Livre des Jubilés*, Genève – Paris 1960, 58; Ph.S. Alexander, *Notes on the „Imago Mundi” of the Book of Jubilees*, „Journal of Jewish Studies” 33 (1982) 213; F. Schmidt, *Naissance d'une géographie juive*, w: *Moïse géographe: Recherches sur les représentations juives et chrétiennes de l'espace*, publiées sous la direction de A. Desraumaux et F. Schmidt, Paris 1988, 23 ; zob. też C. Sulzbach, *The Function of the Sacred Geography in the Book of Jubilees*, „Journal for Semitics” 14 (2005) 283-305.

3. Chrystus Pantokrator a tzw. mapa z Ebstorf. Chrześcijaństwo nie buduje własnego obrazu świata. Wnosi jednak do już zastanego pewne nowe elementy: wspomniany wyżej motyw rozesłania Apostołów oraz Pawłową typologię Adam-Chrystus. Elementy te sprawiły, że ruch w obrębie owego centrycznego obrazu świata stał się, przynajmniej z założenia, ruchem odśrodkowym. W rzeczywistości powstał pewien dynamiczny mechanizm, który w dużej mierze neutralizuje tendencje dośrodkowe.

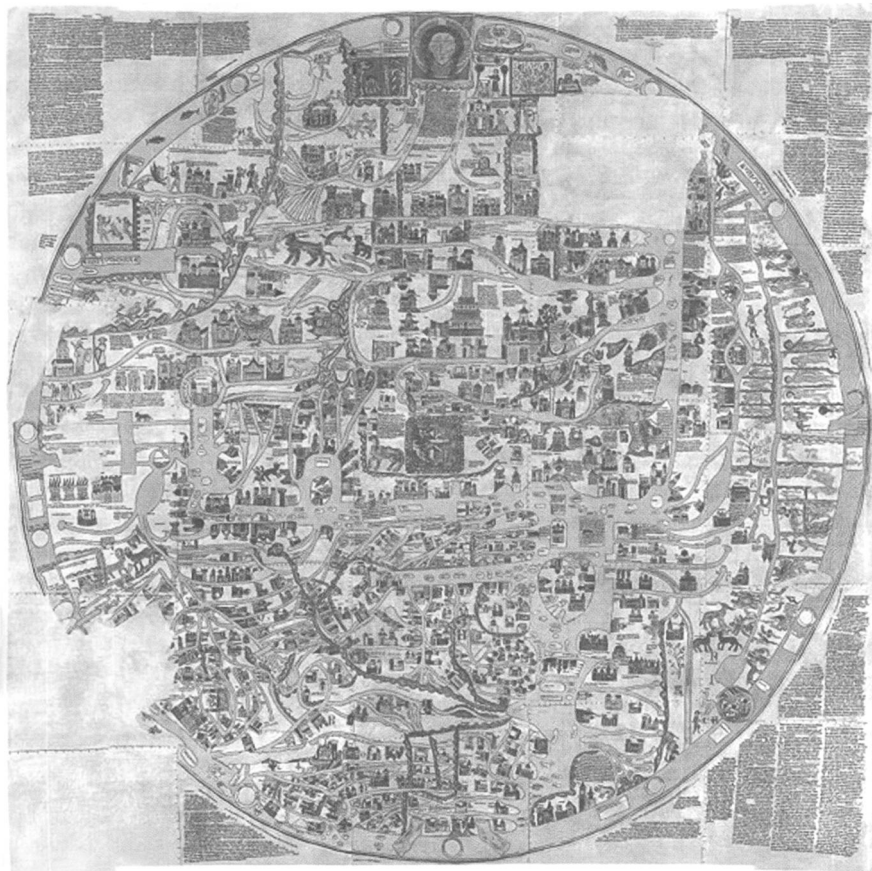
Po wiekach, w świecie, który nie znał ani aspiracji mezopotamskich władców do panowania nad czterema stronami świata, ani centryzmu ich kartografii, powstała *imago mundi*, która wbrew sobie, a może z natchnienia swego twórcy, powiązała *nova et vetera*. Głęboko zakorzenione ludzkie poczucie (ego)centryzmu, rozdarte pomiędzy ruch od- i dośrodkowy, znalazło swój wyraz na tzw. mapie z Ebstorf³⁸, która, jak się dziś przypuszcza, powstała ok. 1300 roku³⁹.

Mapa ta, która od dawna zaprzęta uwagę badaczy⁴⁰, jest swoistą syntezą Pawłowej typologii Adam-Chrystus, idei rozesłanie Apostołów i idei centryz-

³⁸ Zamieszczona wyżej reprodukcja mapy pochodzi z: http://de.wikipedia.org/wiki/Ebstorfer_Weltkarte.

³⁹ Por. J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte: Text- und Tafelband*, Bielefeld 2001; *Die Ebstorfer Weltkarte: Kommentierte Neuausgabe in zwei Bänden* (Bd. 1: Atlas; Bd. 2: Untersuchungen und Kommentar), hrsg. H. Kugler unter Mitarbeit von S. Glauch – A. Willing, Digitale Bildbearbeitung Th. Zapf, Berlin 2007. Pozycje te nie były niestety dostępne autorowi niniejszego artykułu.

⁴⁰ Por. M. Elster, *Bibliographie Kloster Ebstorf, Ebstorfer Weltkarte*, Uelzen 2006²; <http://weblab.uni-lueneburg.de/kulturinformatik/projekte/ebskarte/content/start.html> – to strona, gdzie mapa ta jest bardzo dobrze opracowana. Mapa została odnaleziona w klasztorze Benedyktynów w Ebstorf w roku 1830. Od 1845 roku znajdowała się w Museum des Historischen Vereins für Niedersachsen w Hanowerze, gdzie w 1943 spłonęła w czasie bombardowania miasta. Była to największa znana dziś średniowieczna *mapa mundi* (3, 58 x 3, 56 m), wykonana na 30 arkuszach pergaminu (po 6 w 5-ciu rzędach) o łącznej powierzchni 12, 75 m². W mapę wpisano prawie 1400 legend w języku łacińskim. Na gruncie polskim również zajmowano się tym zabytkiem, por. J. Staszewski, *Polska i Bałtyk na mapie świata z Ebstorfu*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku” 4 (1962) 229-236; tenże, *Mapa mundi z Ebstorf jako źródło wiedzy geograficznej średniowiecza*, „Przegląd Geograficzny” 38 (1966) 183-190; tenże, *Historia nauki o ziemi w zarysie*, Warszawa 1966, 80-82; J. Strzelczyk, *Mapy*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, III/2, Wrocław – Warszawa, 1967, 166-168; tenże, *O powstaniu mapy świata z Ebstorf (w XIII wieku)*, ZN UAM Historia 63/7 (1967) 205-216; tenże, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Wrocław – Warszawa, 1970, 191-261; tenże, *Średniowieczny obraz świata*, Poznań 2004, 186-205; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappe mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997. Autorka dość często odnosi się do tej mapy-encyklopedii. Mankamentem tego opracowania jest brak indeksów; J. Kapała, *Ziemia Święta na mapie z Ebstorf*, „Jachting” 12 (2006) 74-76. Istnieje też w polskiej literaturze fachowej kilka krótkich wzmianek na ten temat, por. B. Kürbisówna, *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszowych*, „Slavia Antiqua” 4 (1953) 261 i 264; W. Kowalenko, *Bałtyk i Pomorze w historii kartografii (VII-XVI w.)*, „Przegląd Zachodni” 10 (1954) 361; A. Wędzki, *Gerwazy z Tilbury*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, II/1, Wrocław – Warszawa 1964, 102-103; J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Życie*

mu wraz z towarzyszącym mu ruchem od- i dośrodkowym. Mapa jest zorientowana na Wschód, gdzie obok raju, utraconego przez Adama, widnieje głowa Chrystusa-Nowego Adama, którego wzrok jest skierowany ku kresom Zachodu. W dole mapy, czyli właśnie na kresach Zachodu, widoczne są stopy Zbawiciela, na których można dopatrzeć się śladów ran. Jego prawa dłoń z bardzo wyraźną już raną, przywodzącą na myśl ukrzyżowanie, wieńczy kresy Północy, podczas gdy lewa dominuje nad kresami Południa. W ten sposób oś Wschód-Zachód (Anatole-Dysis) i oś Północ-Południe (Arktos-Mesembria), tworząc

i dzieło w świetle dotychczasowych badań, „Studia Źródłoznawcze” 11 (1966) 65-66. Autor zamieścił tutaj bibliografię odnoszącą się do mapy z Ebstorf. Natomiast na s. 60-63 jest omawiana, istotna również z punktu widzenia powstania mapy, kwestia pełnienia przez Gerwazego z Tilbury funkcji proboszcza w Ebstorf w Lüneburger Heide; J. Babicz – W. Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa 1970², 87-88; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, 36-37.

swoisty kryptogram akrostychu imienia *Adam*, kreślą równocześnie znak krzyża. Miejscem przecięcia tych osi, a co za tym idzie centrum świata, podzielonego zgodnie z „Tablicą Narodów” (Rdz 10) między trzech synów Noego (Jafeta, Sema i Chama), jest Jerozolima. Potomkom Jafeta, jak wiadomo, przypada w tej konfiguracji Europa, Semitom – Azja, natomiast następcom Chama – ludy Afryki. W ten sposób krwawiąca prawica Chrystusa jest wyciągnięta nad działem Jafeta, potwierdzając niejako błogosławieństwo jego ojca Noego (Rdz 9, 27), podczas gdy Jego lewica jest widoczna po stronie obszarów należących do Chamitów, co przywodzi na myśl przekleństwo rzucone przez Noego na Kanaana, czyli *de facto* przekleństwo Chamitów (Rdz 9, 25). W konsekwencji Jafetyci znaleźli się niejako po prawej stronie Ukrzyżowanego, jak dobry łotr na Golgocie (Łk 23, 33.39-43). Prawa strona jest przeciwieństwem w Biblii zawsze stroną rzec by można uprzywilejowaną⁴¹. W ten sposób Jafetyci zostali przedstawieni nie tylko jako zbawieni potomkowie Adama, lecz także jako wybrańcy Chrystusa. Ta uprzywilejowana pozycja Europy na mapie z Ebstorf nie jest jednak wybraństwem triumfalnym, lecz wybraństwem dobrego łotra. Z drugiej strony, gdy w XIII wieku, skutkiem ofensywy islamu i szturmów Mongołów, świat chrześcijański gwałtownie się kurczył, autor mapy próbował być może w ten sposób włączyć nieco otuchy w serca mieszkańców europejskiej chrześcijań. Sensowność tego przypuszczenia zdaje się potwierdzać fakt, iż Jerozolima, *umbilicus mundi* tej mapy, została przedstawiona jako kwadrat wypełniony obrazem, który przedstawia scenę Zmartwychwstania. Wychodzący z grobu Chrystus jest zwrócony ku Północy Jafetytów, którą błogosławi swą prawicą. Opatrzność czuwa zatem nad działem Jafeta (por. przyp. 41).

⁴¹ Prawica Boga jest narzędziem stworzenia świata (Iz 48, 13). Jest też, szczególnie w Psalmach, synonimem Bożej siły i wspomnienia. To ona strzeże, wspiera i umacnia człowieka (Ps 17, 7; 18, 36; 20, 7; 44, 4; 45, 5; 48, 11; 60, 7; 63, 9; 73, 23; 78, 54; 80, 16.18; 89, 14.43; 118, 16; 121, 5; 138, 7; 139, 10; Mdr 5, 16). Człowiek odczuwa boleśnie brak wsparcia Jego prawicy (Ps 74, 11). To ona też niszczy wrogów Boga (Wj 15, 6.12; Ps 21, 9). Także Chrystus podkreślał znaczenie prawej strony: J 21, 6 (*Zarzućcie sieć po prawej stronie łodzi*), Mt 25, 31-35 (wizja Sądu Ostatecznego, gdzie sprawiedliwi stoją po prawicy Chrystusa), por. O. Nussbaum, *Die Bewertung von rechts und links in der römischen Liturgie*, JbAC 5 (1962) 159 i 161-162. O tym, że tzw. dobry łotr był ukrzyżowany po prawej stronie krzyża Chrystusa mówią wprost dopiero, pochodzące z V w. n.e., *Acta Pilata* (*Acta Pilati* 10, PO 9, s. 94: *C¹, fol. 18^v col. 2; s. 95: *C¹, fol. 19^v col.; zob. Nussbaum, *Die Bewertung*, s. 170-171). Jednak z przedstawionego wyżej faktu uprzywilejowanie prawej strony w Biblii wynika logicznie, że człowiek ten powinien być ukrzyżowany właśnie po prawej Jego stronie. *Acta Pilati* zatem wyraziły tylko *explicite* to, co *implicite* było dla chrześcijanina oczywiste.

Mapa babilońska i mapa z Ebstorf to dwa tylko pozornie odległe obrazy świata. Chronologicznie rzecz biorąc dzieli je kilkanaście stuleci. Na płaszczyźnie jednak idei, które reprezentują, są one sobie bardzo bliskie. Łączy je przede wszystkim motyw władcy czterech stron świata, ewoluujący na przestrzeni dziejów, lecz nie tracący nic ze swego pierwotnego mocarstwowego nimbu. Konsekwencją tego jest *imago mundi* w formie okręgu, którego środek jest zarazem centrum świata. Ta prosta geometryzacja przestrzeni stała się jednym z podstawowych schematów kartograficznych. Z drugiej strony ów horyzontalny obraz jest zawsze uzupełniony o oś wertykalną, łączącą niebo, ziemię i świat podziemny. Oś ta nie jest wskazana wprost, lecz istnieje zawsze w umyśle tego, który zna głębszy sens oglądanej mapy. Obie zatem *imagines mundi* mają charakter symboliczny. Zakładają też odpowiednie przygotowanie oglądającego. Schemat na którym są oparte, funkcjonuje niezależnie od pozostałej treści mapy, choć treść ta ze względu na swe bogactwo rysunków i kolorów może niekiedy przysłaniać istotę obu obrazów świata. Jednak ów erudycyjny, encyklopedyczny wątek pozostaje zawsze czymś drugorzędym w stosunku do naczelnego przesłania tych map. W ten sposób ujawnia się pewna ciągłość kulturowa, która pokazuje, że między starożytną Mezopotamią a średniowiecznym chrystianizmem istnieje swego rodzaju pokrewieństwo dusz, zapośredniczone przez Biblię.

ANATOLE – DYSIS – ARKTOS – MESEMBRIA

(Zusammenfassung)

Das gut bekannte Akrostichon des Namens Adam ist aus den ersten Buchstaben der griechischen Bezeichnungen für die vier Himmelsrichtungen zusammengesetzt: Ἀνατολή – Osten, Δύσις – Westen, Ἄρκτος – Norden, Μεσημβρία – Süden. Das Ziel dieses Artikels ist es jedoch nicht, die Quellen zu zitieren, in denen das Akrostichon vorkommt, sondern ein Versuch, die Verbindungen zwischen dem Akrostichon und dem Titel „Herrscher der vier Himmelsrichtungen“ (*šar kibrat erbettim*) aufzuzeigen. Dieser Titel wurde offiziell beginnend Naram-Sin (2190-2154 v. Chr.) von den Königen von Mesopotamien verwendet. Die Spuren dieses Titels in der Bibel befinden sich in den sogenannten Gottes Verheißungen. Die erste Gottes Verheißung bekam Abraham w Bet-El (Gen 13, 14-15): *Sprach der Herr zu Abraham: Blick auf und schau von der Stelle, an der du stehst, nach Norden und Süden, nach Osten und Westen. Das ganze Land nämlich, das du siehst, will ich dir und deinem Nachkommen für immer geben.* Die zweite Verheißung gab Gott an dersel-

ben Stelle Jakob (Gen 28, 14): *Deine Nachkommen werden zahlreich sein wie der Staub auf der Erde. Du wirst dich unaufhaltsam ausbreiten nach Westen und Osten, nach Norden und Süden und durch dich und deine Nachkommen werden alle Geschlechter der Erde Segen erlangen.* In beiden Versprechen werden die vier Himmelsrichtungen erwähnt, die die Patriarchen von Bet-El aus sehen. Auf diese Weise ist Bet-El als „Nabel der Welt“ dargestellt. Auch Gen 14 stellt Abraham als „den Herrscher der vier Himmelsrichtungen“ dar. Der Patriarch schlägt dort die Koalition der vier mesopotamischen Könige, der Amrafel, der König von Schinar, vorsteht. Das Land Schinar wird, wie bekannt, mit Babylonien identifiziert, deren wichtigste Stadt Babel war (Gen 10, 10), wo der Hauptgott Marduk war. Letztendlich schlägt Abraham, der Auserwählte von Jahve, Amrafel, den Auserwählten von Marduk, der den Titel „Herrscher der vier Himmelsrichtungen“ trägt. Amrafels Niederlage suggeriert, dass dieser Titel auf den siegreichen Auserwählten von Jahve übergeht. Seit dieser Zeit ist Abraham „der Herrscher der vier Himmelsrichtungen“. Das Akrostichon des Namens „Adam“ wird eben in dieser Bedeutung verstanden. Im Neuen Testament ist diese Bedeutung durch die Typologie „Adam-Christus“ verstärkt (Röm 5, 12-19; 1 Kor 15, 20-22.45-47). Der Letzte ist der „Herrscher der vier Himmelsrichtungen“ *par excellence*.

Der Titel *šar kibrat erbettim* wurde in einer gewissen Weise in die Sprache der Kartografie in der sogenannten Babylonischen Weltkarte übertragen (BM 92687/CT XXII 48). Im Zentrum der Karte ist Babel, die Stadt Marduks. Diese Karte bestimmt auf diese Weise ganz deutlich die Position des Königs von Babylonien. Das Alte Testament verleiht eine ähnliche Position Jerusalem. Das Neue Testament bereichert das Motiv um die bereits erwähnte Typologie „Adam-Christus“. Als die christliche kartografische Synthese der Idee von Jerusalem als Nabel der Welt, des Akrostichons des Namens „Adam“ und der Adam-Christus-Typologie kann man die Ebstorfer Weltkarte betrachten. Schlussfolgernd kann man sagen, dass trotz der großen Zeitspanne, die die Entstehung der Babylonischen Karte von der Entstehung der Ebstorfer Weltkarte trennt, beide Weltbilder miteinander tief verwandt sind. Dieser Verwandtschaft liegt die Bibel zugrunde, die aus der östlichen Tradition schöpft, diese Tradition verarbeitet und schließlich an das Christentum weitergibt.